

fidoyilarining kasbini kamol toptirgan umuminsoniy qadriyatlarimizni millatimiz ongu shuurida uzoq tarixga ega tafakkur singari yangidan tiklashimiz lozim.

Adabiyotlar

1. Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.
2. Ибрат. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар: Б.Қосимов, С.Аҳмедов, У.Долимов. Т.: «Маънавият», 1999.
3. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Тарихи Фарғона. Нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов. Т.: «Маънавият», 2005.
4. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Мезон уз-замон. Нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов. Т.: «Маънавият», 2005.
5. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Танланган асарлар. . Нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов. Т.: «Маънавият», 2005.

HIKOYAT VA RIVOYATLARNING INSONNING MA'NAVIY RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI

Shafolat Hasanova,
filologiya fanlari doktori,
O'zRFA Davlat adabiyot muzeyi
e mail: shafolat80@mail.ru telegram: +998909018798

Annotatsiya. Adabiyot tarixining ajoyib obidalarini yangi zamon kishisini tarbiyalashda ulkan ahamiyatga ega. Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir. Sharq xalqlarining qissalari, dostonlari va boshqa folklor asarlari shu xildagi yangidan yangi doston, qissa va hikoyalarning vujudga kelishida manba vazifasini o'tab kelgan. Hikoya va rivoyatlarning aksariyati insonning ma'naviy kamoloti va axloqiy barkamolligiga qaratilgan bo'lib, ularda insonga bo'lgan muhabbat, e'tiqodning sofliqi, kishilarning bir-birlariga do'stona munosabatlari, qabih va yaramas ishlardan nafsni jilovlash kabi axloqiy masalalar ko'tarilgan.

Kalit so'zlar: Adabiyot, ma'naviyat, hikoya va rivoyatlar, asar, To'tinoma, an'ana, hind qissalari, Xiromiy, Sharq xalqlari.

Аннотация. Великолепные памятники истории литературы имеют огромное значение в воспитании современного человека. Укрепление и развитие духовного духа народа является важнейшей задачей государства и общества Узбекистана. Сказки, былины и другие фольклорные произведения народов Востока послужили источником для создания новых эпосов, сказок и рассказов подобного рода. Большинство рассказов и повествований

посвящены духовной зрелости и нравственному совершенству человека, поднимают такие моральные вопросы, как любовь к человеку, чистота веры, дружеские отношения между людьми, удержание души от зла и нечестивых поступков.

Ключевые слова: Литература, духовность, рассказы и легенды, произведение, Тутинаме, традиция, индейские сказания, Хиروми, народы Востока.

Abstract. Magnificent monuments of literary history are of great importance in the education of modern man. Strengthening and developing the spiritual spirit of the people is the most important task of the state and society of Uzbekistan. Fairy tales, epics and other folklore works of the peoples of the East served as a source for the creation of new epics, fairy tales and stories of this kind. Most of the stories and narratives are devoted to the spiritual maturity and moral perfection of man, raise such moral issues as love for man, purity of faith, friendly relations between people, restraining the soul from evil and wicked deeds.

Key words: Literature, spirituality, stories and legends, work, Tutiname, tradition, Indian legends, Hiromi, peoples of the East.

Sharq xalqlarining madaniy qadriyatlari, ma'naviy merosi ming yillar mobaynida dunyo xalqlari uchun qudratli ma'naviyat manbai bo'lib xizmat qilgan. Uzoq vaqt davom etgan mafkuraviy tazyiqqa qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analarini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi.

Mustaqilligimizning dastlabki yillaridanoq, ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida boy o'tmish merosimizni izchil ilmiy jihatdan xolis o'rganish jonlandi. Buyuk alloma va shoirlarimizning, ilgari o'rganilmay kelingan, diniy-axloqiy qarashlarini o'zida mujassam etgan nodir asarlari ham jiddiy o'rganila boshlandi. Chunki mumtoz adabiyotimizning asl maqsadi ham insonlarda umumbashariy fazilatlarni kamol toptirish, ijtimoiy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya berish, ajdodlarimiz badiiy dahosining durdonalari bilan xalqimizni, ayniqsa yosh avlodni to'la bahramand etishdan iboratdir.

Shu bois, mustaqillik yillari mobaynida, mumtoz adabiyotimizning ko'zga ko'ringan, lekin ularning asarlari o'rganilmay kelingan namoyondalarning asarlari bilan bir qatorda adabiyotimiz tarixida nomlari o'chib ketgan buyuk ijodkorlarimizning bebaho va nodir asarlarini diqqat bilan o'rganish ko'lami ham ancha kengaydi. Xususan, ilgari reaksiya adabiyot vakillari hisoblanib kelingan Imom G'azzoliy, Ahmad Yassaviy, So'fi Olloyor, Xo'ja Ahror Valiy va boshqa o'nlab ijodkorlarning asarlari jiddiy o'rganilib, xalqqa taqdim etildi. Shuningdek,

Alisher Navoiydek buyuk mutafakkir shoirlarimizning butun bir ijodiy merosini o'ziga xos ijtimoiy-falsafiy dunyoqarashi bilan bog'liq bo'lgan jihatlarining to'laligicha qardosh xalqlar ijodiyotidagi falsafiy qarashlari bilan aloqasi, o'zaro ta'siri doirasida keng tadqiq etila boshlanganligi hozir o'rganilishi dolzarb bo'lgan masalalar sirasiga kiradi. Bu jihatdan fors-tojik va turkiy xalqlar adabiy aloqalari keng miqyosli tadqiqotlar uchun boy manba vazifasini o'tay oladi.

O'zbek va fors mumtoz adabiyotida o'zaro adabiy aloqalarning ta'siri va ijodkorlarning hamkorligi asosida qator asarlar bunyod etilganki, ularning genetik asosi, tipologik va o'zaro aloqadorlik xususiyatlari, mavzuni o'zlashtirish darajasi kabi masalalarni ilmiy asosda diqqat bilan o'rganishni taqozo qiladi. Bunday asarlarni qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganish ijodkorlardagi umumiylik va o'ziga xoslikni aniqlashga imkon beradi. Ayniqsa, mumtoz adabiyotimizni har tomonlama o'rganishga e'tibor kuchayayotgan hozirgi kunda badiiy adabiyotda an'ana va ijodiylik nuqtai nazaridan manbalarni o'rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot tarixi xalq tarixining uzviy bo'lagi sifatida alohida ajralib turadi. Adabiyot tarixi madaniy aloqalar, adabiy munosabatlar, bir xalqning ikkinchi xalqdan o'rganishi, o'zaro adabiy ta'sir va adabiy tajribalar maktabi tarixi hamdir.

O'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida adabiy ta'sir va adabiy aloqalar muhim o'rinni ishgor etadi. Bir-biriga uyg'un og'zaki va yozma yodgorliklar, an'anaviy mushtarak syujetlarning mavjudligi qadimdanoq Yaqin va O'rta Sharq xalqlari adabiyotiga xos bo'lgan hodisadir. Hikoya va qissachilik adabiy an'anasi shu adabiy hodisa bilan aloqador holda, uning ajralmas qismi sifatida maydonga keldi.

Ma'lumki, bizgacha yetib kelgan qadim kitoblarda boy ma'naviyatimiz tarixi qator manbalardagi rivoyatlar asosida ajoyib va mo'jizakor hodisalar va hikoyalar bilan bog'langan holda qiziqarli qilib bayon etilgan. Hikoya va rivoyatlarning aksariyati insonning ma'naviy kamoloti va axloqiy barkamolligiga qaratilgan bo'lib, ularda insonga bo'lgan muhabbat, e'tiqodning sofliqi, kishilarning bir-birlariga do'stona munosabatlari, qabih va yaramas ishlardan nafsni jilovlash kabi axloqiy masalalar ko'tarilgan. Ayrim o'rinlarda yomon xulqli insonlar haqida qiziq-qiziq bahslar va rivoyatlar keltirilgan. Bu rivoyatlar o'quvchini ajdodlarimizning kundalik hayotlarida yuz bergan qiziqarli voqealar tafsiloti bilan yaqindan tanishtiradi va ularning inson tarbiyasiga ne chog'lik ahamiyat berganliklarini ko'z oldidan o'tkazadi.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, arab ertaklar to'plami "Ming bir kecha", qadimgi hind qissalari "Shukasaptati", "Panchatantra", "Vetalapanchavinshati", "Xitopadesha" va eron xalq afsonasi "Bahromgo'r" va

turkiy xalqlar o'rtasida keng tarqalgan "Go'ro'g'li", "Alpomish" dostonlari va boshqa folklor asarlari shu xildagi yangidan yangi doston, qissa va hikoyalarning vujudga kelishida manba vazifasini o'tab kelgan. Bu obidalar asos e'tibori bilan folklor chashmalaridan keng oziqlanib, uning an'analari, durdonalari bilan yo'g'rilgan. Bunday asarlarni yaratgan ijodkorlar xalq og'zaki ijodining g'oyaviy-estetik mohiyati va poetikasidan bahramand bo'lib, hikoyalarni yaratishda undan unumli foydalanganlar.

Ijodkorlar asarlari asosiga kiritilgan syujetlar Sharq xalqlari og'zaki ijodida ko'p uchrovchi ertak va qissalar mazmuniga singdirilganligi bilan ancha mashhurdir. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bir ijodkorning asari turli ko'rinishlarda talay xalqlar og'zaki ijodiyotida mavjuddir. Turli ellarda, turli tillarda, har xil variantlarda jahon kezgan bu ertaklar aksar bir-birini ba'zi o'zgarishlar bilan takrorlaydi.

Shunday tarixiy-afsonaviy syujet zaminiga ega bo'lgan asarlardan biri «To'tinoma»dir. Hind ertak va eposlari asosiga qurilgan, bu dostonning syujeti uzoq zamonlar osha o'quvchilarga yaqindan tanish bo'lib u dunyo xalqlari orasida keng tarqalib kelgan.

Shunday qilib, bir paytlar qadimgi sanskrit adabiy an'anasi zaminida vujudga kelgan bu adabiy hodisa keyinchalik fors va turkiy xalqlar adabiyotida alohida yo'nalishni vujudga keltirib, "To'tinoma"navislik an'anasiga aylandi. Bu mavzuga qo'l urgan har bir ijodkor o'z asarini eng avvalo o'zi yashagan davr ijtimoiy hayot tarzi va odati, rasm-rusmlariga moslashtirdi. Sanskrit tilidagi «Shukasaptati», ya'ni "To'tining yetmish hikoyasi" deb atalib kelingan hikoyalar to'plami, asrlar o'tishi bilan "To'tinoma" nomi bilan shuhrat topgan va uni birinchi bor qayta ishlab, o'ziga xos asar yaratgan ijodkor Ziyovuddin Naxshabiy bo'lgan. Undan keyin bunga qo'l urgan ijodkorlar soni juda ko'p. Ular ichida Muhammad Qodiriy, Latifiy, Xaydarbaxsh, Asiriy, Xiromiy va Mirzabobo asarlarini alohida qayd etib o'tish joizdir. Bu dostonlarni solishtirib o'rganish ko'p asrlik fors-tojik va o'zbek adabiyoti tarixini hamda ikki o'rtadagi adabiy ta'sir masalalarining ba'zi qirralarini yoritishga imkon beradi.

Avvalo «To'tinoma» haqidagi hikoyalar Markaziy Osiyo va Hindiston xalqlari adabiy munosabatlarining ko'rkam mahsuli sifatida e'tiborga loyiqdir. Xiromiy "To'tinoma" dostonida qoliplovchi hikoyadan keyin to asar nihoyasigacha 51 ta hikoya keltirilgan. Xiromiy asarida ikkinchi kecha aytilgan hikoya Tabariston shohi va uning hayoti evaziga o'z o'g'li hayotini baxshida etishga tayyor bo'lgan sarboz haqidagi ertakdan iborat:

Tabariston shohi kunlardan bir kuni xalqqa to'yu tamosholar qilayotgan vaqtda bir sarboz kirib kelib, uni xizmatga olishini iltijo qiladi. Sarboz o'zini shu

darajada ishiga mohir qilib ta'rif beribdiki, uni shoh saroy tomiga xizmatga olibdi, lekin uning balandparvoz gaplariga shubha bilan qarabdi. Bir kuni shoh yarim kechada haram tomiga nogoh ko'z tashlagan ekan, u yerda bir qora sharpani ko'ribdi. Sharpa yoniga kelsa o'sha sarboz, bir oyoqda to'rt yildan beri haramni qo'riqlab turgan ekan. Shu vaqt shoh qulog'iga: "Men ketayapman, meni biror kishi qaytara olurmi?",-degan ovoz eshitilibdi. Shoh hayron bo'lib sarbozdan so'rasa u:-Bu nidoni anchadan beri eshitayapman, lekin borib aniqlamoqqa xizmatim yo'l qo'ymaydi,-debdi. Shoh uni voqeadan xabar olishga yuboribdi. Sarboz pastga tushib xabar olgan ekan bir kampir: "Men shoh davlatiman, uning hayoti suratiman, shoh umri bitti, shuning uchun men ketayapman",-debdi. Sarboz undan: "Izingga qaytishing mumkinmi?",-deb so'rasa: "Mumkin, o'g'lingni qurbon qilsang",-deb javob beribdi. Sarboz o'g'lini qurbon qilishga qaror qilibdi. Sarbozning o'g'li ham: "Bunday odil shoh uchun boshimni fido qilishga tayyorman",-deb qurbonlikka tayyorligini bildiribdi. Sarboz o'g'lini endi qurbon qilmoqchi bo'lib pichoq tortmoqchi bo'lgan ekan, kampir: "To'xta, uni o'ldirma! Olloh ta'olo mardligingni va ixlosingni ko'rib, senga rahm qildi. Bu imtihon edi xolos. Shohingning umrini Tangri bardavom qildi",-debdi. Bu bo'lgan voqealarni shoh eshitib turgan ekan. Ma'lum fursatdan keyin sarboz uning yoniga kelgach, shoh: "Bu qanday ovoz ekan",-deb so'rabdi. Sarboz: "Bir zaifa erining ozoridan yig'lab yotgan ekan, men ularni yarashtirib qo'ydim",-deb javob beribdi. Shoh sarbozning dono va sodiqligiga qoyil qolib shunday debdi: "Men izingdan borib bor gapni eshitib turgan edim. Endi men senga iltifotimni namoyon qilaman, qolgan umrimni senga baxshida etayin",-deb unga vazirlik taxtini va molu dunyosining yarmini in'om qilibdi.

Mazkur hikoya mazmunidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Naxshabiy va Latifiylarning "To'tinoma"larida bu afsona voqealari tasvirida lirik chekinishlarga keng o'rin berilgan. Xiromiy qator lavhalarni qisqartirgan. Unda qahramonlarning nomlari va syujet silsilasidagi ayrim o'rinlar ixchamlashtirilganligini kuzatish mumkin.

Naxshabiy va Xaydarbaxsh hikoyalarida sarboz ilgari Xo'jand shohida xizmat qilgan bo'lsa, Latifiyda Xo'jand beki uning qadriga yetmaganligi tufayli Tabariston shohi xizmatiga keladi. Xiromiyda ham u ilgari shoh xizmatida bo'lgan, lekin qaysi yurt shohi ekanligi qayd etilmagan:

Sarxush o'lturmish erdi taxt uzra shoh,
Kiribon keldi bir kishi nogoh.
Shahga bosh indirub du'o qildi,
So'ngra chun arzi mudda'o qildi.

Dedikim mardeman o'zum sarboz,
Barcha sarbozlar aro mumtoz.
Meni qadrimni bilmadi shohim,
Bilmadi balki rasm ila rohim. (9b sahifa)

Shunday farqlardan yana birini Tabariston shohi hayoti suratini o'zida ifodalagan obrazdagi kichik bir o'zgarishdan ham ko'rish mumkin. Xiromiyda bu obraz "Zol" ya'ni qari kampir sifatida talqin etilgan. Naxshabiy, Xaydarbaxsh va Latifiylarda esa u go'zal xotin sifatida tavsif etiladi. O'ylaymizki hikoyada o'lim haqida so'z borar ekan Tabariston shohi hayoti suratini go'zal yosh xotin qiyofasida tasvirlanganidan ko'ra, uni Xiromiy tavsiflagandek qari kampirga o'xshatish mantiqan to'g'riday ko'rinadi.

Ijodkorlarning bu hikoyalardagi diqqatga sazovor o'ziga xosliklardan yana biri, bu Latifiyning sarboz o'g'li boshini kesmoq uchun o'g'li bo'g'ziga pichoq tutgan chog'dagi holatidir. Buni Latifiy Ibrohim alayhissalomning Ismoil alayhissalomni qurbonlikka keltirmoqchi bo'lgan manzarasi bilan qiyoslab, uning tafsiloti hikoya ichida hikoya sifatida keltiriladi. Bu hikoya Naxshabiy asarida ham bor. Latifiyda shuningdek sarboz o'zini ham podshoh uchun fido qilishga tayyor ekanligini qayd etadi. Xaydarbaxsh va Xiromiy bu lavhalarni o'z dostonlariga kiritmagan.

Asarlarning qiyosiy tahlili yana shuni ko'rsatadiki, hikoyalar yakuni ham har bir ijodkorda turlicha. Naxshabiy sarbozni uning sadoqatliligi tufayli o'ziga noib qilib tayinlaydi, lekin unga Xaydarbaxsh va Latifiydagi singari molu davlat berilmaydi. Latifiy ham uni noib qiladi, so'ngra vazir va hatto amir qilib tayinlaydi va shoh molu dunyosining yarmini unga meros qilib beradi.

Bu hikoyaning asosiy g'oyasi sadoqat va uning inson baxt-saodati kaliti ekanligidadir. Ramziy ma'noda u Xo'jastaning o'z jufti haloliga sadoqatli bo'lmog'i lozimligiga ishoradir.

Xiromiy ijodkor sifatida yangi fikr, o'ziga xos qahramonlar silsilasi, badiiy tasvir vositalari va yangi xulosalar yasashga harakat qiladi. Xiromiy hikoyalarida qahramonlarning ichki dunyosi va tashqi qiyofasidagi ijobiy va salbiy xususiyatlarini lirik kechinmalar orqali obrazli yoritish asar yaratishdan ko'zlangan markaziy yo'nalishni tashkil etadi va qo'llangan badiiy vositalar asar bosh qahramonlarining o'ziga xos xarakterini ochib berishga xizmat qiladi.

Xiromiy dostonidagi hikoyalarda asosan insonning axloqiy qiyofasini tarbiyalash g'oyalari yotadi. Ularda asosiy urg'u vafodorlik va bevafoqlik oqibatlari, aql-idrok tantanasi, saxovatu muruvvat saodati, yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurash motivlariga qaratilgan.

Bu hikoyalarning bosh qahramonlari har xil kasbdagi va toifadagi insonlar bo'lishi bilan bir qatorda turli hayvonlar va qushlarni ham tashkil etadi va ular hikoyalarning g'oyaviy yo'nalishini belgilab beradi. Ularda salbiy qahramonlar o'z qilmishlariga yarasha jazo oladilar, ijobiylari murod maqsadlariga yetadilar.

Xiromiy hikoyalaridagi o'ziga xoslik shundan iboratki, ularda vazirlar obrazlari alohida ajralib turadi. Ijodkor bu obrazlar orqali dono, tadbirkor va tajribali davlat arboblari sifatida gavdalanadilar. Ular davlat tashvishi va raiyyat muammolarini hal qilishda butun aqlu zakovatlarini ishga soluvchi ijobiy qahramonlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Зийа ад-дин Нахшабий. Книга попугая ("Тути-наме"). Перевод с персидского Е.Э. Бертельса. –Москва: Наука, 1982.
2. Иномхужаев Р. Некоторые аспекты литературных связей Индии с сопредельными странами в XVI веке. Сб. научн. тр. ТашГУ-Ташкент, -№720. 1984. -С. 33-40.
3. Шукасаптити. (Семьдесят рассказов попугая) / перевод с санскрита М.А.Ширяева. –М.: ИВЛ, 1960. –129 с.
4. Ш.Ҳасанова. "Тўтинома" типидаги асарларнинг қиёсий-типологияк ва текстологияк тадқиқи. -Т.: Мумтоз сўз, -2015. 139 б.
5. Ш.Ҳасанова. Хиромийнинг "Тўтинома" достонида анъана ва ўзига хослик. Ўзбек тили ва адабиёти. -2009. -№4. –Б. 62-65.
6. Sh. Khasanova. The work displaying East wisdom. Global Journal of Advanced Research. –India, 2016. Vol-3, Issue-8. –P. 771-774. (№2: Journal Impact Factor – 1,517)

MUMTOZ ADABIYOTDA BADIY OBRAZ VA OBRAZLILIK (Muhammad Aminxo'ja Muqimiy lirikasi misolida)

Zeboxon Kobilova,

Qo'qon universiteti professori

Namunaxon Tursunova,

Qo'qon universiteti pedagogika va psixologiya

kafedrasida katta o'qituvchisi

[*namunaxon1992@gmail.com*](mailto:namunaxon1992@gmail.com)

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy obraz va obrazlilik masalasi Muhammad Aminxo'ja Muqimiyning adabiy merosi misolida yoritilgan. Shoir ijodida ijobiy va salbiy, ramziy va majoziy, an'anaviy va yangi obrazlarining butun bir turkumini mavjudligi aniqlangan. Badiiy obrazlarning she'rda tutgan o'rni, bajargan vazifasi,